

K e e l k o o l i s

Mida ÕSist leida on

Tiiu Erelt

eesti keele instituudi vanemteadur

ÕSid läbi sajandi

Praegu, XXI sajandi algul on eesti rahvas sõnaraamatute poolest päris heas olukorras, nagu üks kultuurrahvas olema peabki. Meil on suure murdesõnaraamatu algusest viiendik, on väike murdesõnastik juba käes, on suurem osa seletussõnaraamatust, kaks sünonüümisõnastikku, fraseoloogiasõnastik, antonüümisõnastik, vormisõnastik, paar uudissõnastikku, kümned uued oskussõnastikud aina tulevad jne. See on uus, XX sajandi lõpuks küpsenud situatsioon. Mis aga eestlasel on olnud terve eelmise sajandi – need on õigekeelsussõnaraamatud.

Igäüks neist on olnud oma aja peegel:

- esimene, väike õigekirjutuse raamatuke aastal 1918;
- kolm köidet „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatut” aastail 1925–37 – eesti vaimule veel praegugi palju pakkuv raamat tollest vaimselt rikkast ajast;
- 1930. ja 1940. aastail üha uutest trükkides ilmunud Elmar Muugi „Väike õigekeelsus-sõnaraamat”, mis tegelikult ühtlustas eesti kirjakeele;
- surutud aja vaesevõitu „Väike õigekeelsuse sõnaraamat” 1953;
- head suured õigekeelsussõnaraamatud aastail 1960 ja 1976.

Sõnaraamatu pealkiri

Nüüd on juba kolm aastat kasutaja käes olnud „Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999” (aastal 2001 tuli sellest välja ka parandustega kordustrükk). See raamat jätkab oma universaalsuse poolest õigekeelsussõnaraamatute traditsiooni, kuid ühtaegu arendab seda edasi, suutmaks olla oma aja peegel.

Pealkirja esimene pool „Eesti keele sõnaraamat” ei taha öelda, et see oleks tervet eesti keelt seinast seinä hõlmav sõnaraamat – sellise tegemine olekski peagu võimatu kunsttükk. Pealkiri tahab öelda, et see on universaalne tänapäeva eesti kirjakeele põhivara sõnaraamat. Selles on keele tuumosa – see telg, mille ümber on sisse punutud ka palju muud keelematerjali: argi- ja murdekeelendeid, vanamoelist sõnavara jm.

Pealkirja teine pool ÕS 1999 on otsekui sõnaraamatu nimi. Eesti rahvas on harjunud sõnaga *õigekeelsussõnaraamat* ja selle lühendiga ÕS. See osutab normatiivse sõnaraamatu traditsiooni jätkumisele.

Iga sõna sõnaraamatus on tema ise – kordumatu, individuaalne ja tahab ennast näidata ise küljest. Seepärast ei kuulu ÕS 1999 nende range ülesehitusega sõnaraamatute hulka, mis painutavad kõik sõnad ühesuguseks. Koostajad on püüdnud iga sõna puhul näidata eelkõige seda, mida vajab tavaline inimene – õppur, õpetaja, korrektor, toimetaja, majandusmees, ajakirjanik, tõlkija jne. Miks ta lööb sõnaraamatu lahti, milles ta kahtleb, mida otsib? Et rohkem infot anda, on ÕS 1999 teist tüüpi kui eelkäijad.

Järgnevalt tutvustan sõnaartiklite ülesehitust. Sõnaartikkel tähendab kogu andmestikku, mis ühe sõna kohta on esitatud.

Märksõna

Paksus kirjas märksõna annab kindluse, kuidas sõna kirjutada, nt saab teada, et õiged kirjakujud on *sündsalt*, *peatne*, *pitsa*, *terminal*, *potentsiaal*. Saab vaadata, et *idaestlane* on ilma sidekriipsuta liitsõna, aga *soome-ugri* (*keeled*) on sidekriipsuga (soome ja ugri pool on selles keelkonnas). Võrdsete võimalustena on antud *samamoodi* ja *sama moodi*, *sedalaadi* ja *seda laadi*, *igapidi* ja *iga pidi*.

Märksõnadel (ja nende vormidel) on näidatud välde. Nimelt kui sõna on III vältes, siis seisab ta ees punkt: **.küpsus**, **.sprinter**, **.õppima**, niisamuti on punkt III-vältealiste liitsõnaosade ees: **.oskus**, **.tööline**, **.väike**, **.ette**, **võte**, **.ette**, **aste** <-.aste>. Vältepunkt saab olla ka kääna-

mise ja pööramise seisukohalt olulise, III-vältelise kirjasilbi ees: **ma.nööver** <9: -.nöövri, -.nöövrit>, **sün.tees** <20: -teesi, -.teesi>, **.piir.kond** <21: -konna, -.konda>, **õnnelik** <19: -liku, -.likku>. Muutmisel oluline silp ei pruugi aga olla rõhuline: sõnades nagu **manda.riin** <20: -riini, -.riini> või **magist.ran´t** <20: -ran´di, -.ran´ti> on rõhk esimesel silbil. Need on kolmesilbilised sõnad, mille algne viimase silbi rõhk on kandunud esimesele.

Kui punkt on sulgudes, siis võib sõna hääldada nii III kui ka II vältes: **(.)äärmuslik**, **(.)andekas**, **(.)ketserlus**, **(.)kangelane**, **(.)mullu**, **.mantel(.)korsten**.

Märksõnadel (ja nende vormidel) on näidatud palatalisatsioon ehk peenendus. Seda märgib kriipsuke peenendatud kaashääliku järel ülal: **pan´n**, **.mät´sima**, **laulu_sul´g**, **kas´t**. Automaatset palatalisatsiooni *i* ja *j*-i kõrval ei ole näidatud: **kali**, **sütitama**, **padi** <18: *padja*, *.patja*>, **väljak**, **lut´t** <20: *luti*, *.lutti*>. Võõrsõnade peenendusmärke ei maksa väga rangetena võtta. On näidatud küll üldtendents, s.o palatalisatsiooni levimine sagedaisse võõrsõnusse, kuid see ei toimu kaugeltki kõigil inimestel korraga. Isikuti on suuri erinevusi ja ühtmoodi õiged on peenendatud ja peenendamata **fond**, **doktorant**, **tendents** jpt sõnad.

Vahel harva on märgitud võõrsõna rõhk – seda kriipsukesega rõhulise silbi täishääliku või diftongi järel ülal: **diale´ktiline**, **fanta´stiline**, **masu´rka**, **hermeneu´tika**, **papai´a**. Enamasti aga tõmbab võõrsõnas rõhu enda peale pika täishäälikuga või III-välteline silp ning seda pole vaja eraldi märkida, nt **küberneetika**, **geneetiline**, **i.dee**, **rek.laam**, **ho.pakk**.

Paljudes märksõnades on näha väikest kaart – see eraldab eri tüvesid: **leht.puu**, **loo_.pealne**, **ainu_.õige**, **ühe_värviline**, **ilu_uisutama**. Samasugust kaart on kasutatud ka liitsõnaridades artiklite sees.

Märksõnade valiku kohta tasub meelde tuletada, et erinevalt eelmisest, 1976. a ÕSist on uues sõnaraamatus märksõnadena esitatud ka sõnühendeid: ühend- ja väljendteguõnu (**maha_.jätma**, **üle .astuma**, **tähele panema**, **aru pidama**, **aset .leidma**), piltlikke väljendeid (**Augei´ase tallid**, **.Pyrrhose võit**, **E.giptuse .nuhtlus**, **Trooja hobune**), veaohlikke ühendeid (**maast madalast**, **mis tahes**, **kuhu tahes**, **maad ligi**, **veel kord**). Just nendest artiklitest saab tihtipeale palju kasulikku teada (teguõnavormide kokku- ja lahkukirjutamine, ühend- ja väljendteguõnadest tuletiste saamine, piltlike väljendite suur algustäht jm).

Sõnaraamatu kasutajal on tarvilik teada sedagi, et kui ta ei leia raamatust märksõnu *merelaine*, *mereloom*, *merekoos* või *meriahven*, *merikarp*, *merikajakas*, siis ei tähenda see veel, et neid sõnu ÕSis polegi. Tuleb vaadata sõna **meri**, kus on õpetatud hulga liitsõnade moodustust ja kirjutust. Ka liitsõnad *elumeri*, *inimimeri* ja *tulemeri* pole märksõnad, on aga esitatud nii sõna **meri** all kui ka vastavalt artiklis **elu**, **inim** ja **tuli**. Eraldi artikli on saanud aga need liitsõnad, mida on tarvis seletada, mille vorme demonstreerida, millest omakorda liitsõnu moodustada või mõne teise sõnaga võrrelda. Sama kehtib tuletiste märksõnadeks võtmise kohta. Sõnartikleid on ÕS 1999-s umbes 50 000, aga kokku on sõnu esitatud ligi 130 000.

Tsitaatsõnad

Mitte eriti palju, aga siiski rohkem kui varasemais sõnaraamatus, on ÕS 1999-s peale eestikeelsete sõnade esitatud ka võõrkeelseid. Varem olid need enamasti ladina sõnad või itaaliakeelsed muusikaterminid. Nüüd on tulnud lisa inglise, vähem prantsuse ja itaalia keelest. Osale inimestele on olnud arusaamatu, miks eesti sõnaraamat ennast sellise materjaliga üldse koormab. Esitamata jätmine on tõepoolest „puhtam”, aga see on jaanalinnu kombel pea liiva alla peitmine. Sõnaraamatusse võetud tsitaatsõnad on keelekasutuses laialt levinud ja kuidas saaks muud moodi soovitada, et inglise *top ten* on eesti keeles *esikümme*, *curling* – *jääkeegel*, *freelancer* – *vabakutseline*, *snacks* – *näksid* jne. Kui meil oma vastet ei ole (ja seda pole sageli tarviski), siis saab vähemalt teada anda, mida võõras sõna tähendab, vt nt *camp*, *boutique*, *cappuccino*, *ragtime* jt seletused.

Iga paksus kursiivkirjas esitatud võõrkeelse märksõna (ja tema häälduse) järel on märgitud päritolukeel: ingl – inglise, pr – prantsuse, it – itaalia, ld – ladina vm, et veel kord toonitada sõna võõrust. ÕSi sissevõtmine ei tee ühestki inglise- ega muukeelsest sõnast veel eestikeelset.

Käänamine, pööramine, võrdlemine

Sõnade muutmise info on pandud noolsulgudesse. Mis sõnavormid on käänd- ja pöördõnadel esitatud ning kuidas nende järgi saada kõiki teisi vorme, sellest on üsna täpselt räägitud sõnaraamatu kasutusõpe-

tuses lk 10–12. Kumbki ühe näitega on esitatud ka käänd- ja pöörsõna vormistik lk 13–15. Muutuseks varasemaga võrreldes on see, et märksõna juures on antud rohkem vorme. Raskematel, eriti astmevahelduslikel tüüpidel on peale ainsuse nimetava ja omastava ka osastav, vahel lisaks ainsuse sisseütlev või mitmuse osastav: **lagi** <16: lae, lage, .lakke ja .laesse>; **nali** <18: nalja, .nalja; .nalju ja .naljasid>. Raskete astmevahelduslike *u-* ja *a-*tüveliste, ent vahel teistegi omadussõnade artikkel sisaldab ka võrded, nt **harv** <22: harva, .harva; *keskv* harvem, *üliv* kõige harvem ja harvim>; **hiir** <20: hiiru, .hiiru; *keskv* hiirum, *üliv* kõige hiirum>; **kõva** <3: .kõvva ja kõvasse; kõvu ja kõvasid; *keskv* kõvem, *üliv* kõvim ja kõige kõvem>.

Esimest korda on märgitud määrsõnade võrdlusastmed, nt **külmalt** <*keskv* külmemalt ja külmemini, *üliv* kõige külmemalt ja külmimalt ja kõige külmemini ja külmimini>.

Numbrid noolsulgude sees (vt eespool näidetes **lagi** 16, **nali** 18, **harv** 22, **kõva** 3) on muidugi tüübinumbrid ning tüüpsõnad ja nende käänamise-pööramise leiab sõnaraamatu lehekülgedelt 18–28.

Hääldus

Samas noolsulgudes kursiivkirjas on vajaduse korral esitatud ka märksõna hääldus. Enamasti on sellisteks sõnadeks *seminar*-tüübi *akvaarium*-alltüübi sõnad, mida tohib rõõpselt käänata ka *redel*-tüübi järgi. Vormistus näitab, et siin käivad sõna hääldus ja käänamine käsikäes: **.medium** <-*di-um* 6: -i, -i; -*djum* 9: -i, -it>, **.staadion** <-*di-on* 6: -i, -i; -*djon* 9: -i, -it>. Sõna kirjepilt on üks, aga võrdväärseid hääldus- ja käänamisvõimalusi kaks. Kahjuks on aga ette tulnud vääriti mõistmisi, nagu oleks võimalik ka *j*-iga kirjepilt. Seetõttu tuleb autoreil ÕS 1999 uue väljaande puhul kaaluda, kas kirjutada iga seesuguse sõna juures pikalt välja, et tegu on **kahe hääldusega**, või teine võimalus – võtta hääldusinfo maha.

Hääldus on märgitud ka tsitaatsõnadel, nt *sou* <*suu*>, *boutique* <*butiik*>, *cappuccino* <*kaputšiino*>, *happening* <*häpening*>.

Välte, palatalisatsiooni ja rõhu märkimise kohta vt eespool „Märksõna” jaotises.

Tähendus

Andmed sõna tähenduse kohta on kursiivkirjas: sünonüüm (tihti sünonüümid) või seletus. Vähem on neid juhtumeid, kus on nii sünonüüm kui ka seletus – mõlemad üksnes juhul, kui on karta, et sünonüüm ei tee tähendust küllalt selgeks. Nt sünonüümid sõnal *meele_vald voli, omavoli, võim*; seletus sõnal *.misjon oma usu propageerimine muu-usuliste v uskmatute seas*; sünonüüm ja seletus sõnal *šrift kiri, kirjamärkide kujundusliik, nt normkiri, kursiiu, antiikva, fraktuur*. Viimasel juhul on sünonüüm *kiri* mitmetähenduslik ning seetõttu tuleb veel seletada, mis tähenduses kattub ta sõnaga *šrift*. Vahel vajab sünonüüm täpsustavat märkust kasutuspiiride kohta (see on pandud sulgudesse): nt *.mister härra (inglise keele maades)*, *sen.joor härra (hispaania keele maades)*, *sinjoore härra (Itaalias)*.

Kui sõnal on mitu tähendust, siis ei ole sünonüümide või seletuste vahel enam mitte koma, vaid semikoolon: nt *suma sumin, lärm; segadus, korratus; spekulatsi.oon hangeldamine, hangeldus; (viljatu) abstraktne juurdlemine ja arutlemine*. Mõlemas näites näeme, kuidas võrdväärsete sünonüümide vahel on koma, eri tähenduste vahel semikoolon.

Kui seletuseks antud sõnad on sulgudes, siis pole tegemist täpse vastavusega, vaid üksnes osutusega mõisterühmale. Nt *.plaatan (lõunamine lehtpuu)* ei tule mõista, et plaatan = lõunamine lehtpuu, vaid et ta on üks lõunamaisid lehtpuid; *.spanjel (koeratõug)*, st üks koeratõugude hulgast; *leedik (liblikas)*, st üks liblikaid.

Samasugused tähendusvihjed on ka nt järgmistel märksõnadel: *mees_mehe_kaitse (korvpallis)*; *sun´d_eksemplar (trükisest)*; *toidu_ahel BIOL (kes keda sööb)* või artiklis *toide* liitsõnal *toite_kublik ZOO (ainurakseil)*.

Eesti õigekeelsussõnaraamatud pole kunagi seletanud kõiki sõnu. Kes tahab teada, mida tähendab *lill, maailm, käsi, inimene, jooksmine, minema, aga* jne, peab lahti lööma seletussõnaraamatu. ÕSid on seletanud eelkõige võõrsõnu, uudissõnu, vanamoelisi sõnu, endisaegset talusõnavara, vähem tuntud sõnu, mõne teise sõnaga kergesti segi minevaid sõnu.

Uues ÕSis aitavad sõnatähenduste avamisel palju kaasa rohked näited, mida ÕSidesse varem ei pandud.

Sõna minek lausesse

Kui senised ÕSid on esitlenud keelest välja võetud üksiksõnu, siis ÕS 1999 püüab keelekasutajat aidata ka sõnade lausesse sättimisel. Rohked väljendid ja lausenäited illustreerivad nii vormimoodustust kui ka tähendust, näitavad sõnade harilikku ümbrust, süntaktilisi seoseid. Ka fraseologisme on üsna palju, kuigi nende tõsisem huviline peaks kasutama seletussõnaraamatut või fraseoloogiasõnaraamatut.

Rektsioon on näha kahes kohas: kas noolsulgudes märksõna järel või näitelausestes. Nt *keset* <mida>, *põhinema* <millel>, *tuginema* <millele>, *analoogiline*, *ana.loogne* <millega> on rektsiooniandmed noolsulgudes. Sõna *meelevald* rektsiooni saab välja lugeda näitest „Meelevald kõigi surelike üle”. Sõna *segama* näidetest „Vihm segab tööd. Segab kollast värvi sinisega, kollase värvi sisse sinist, kollast ja sinist värvi. Oled ära seganud siinuse ja koosinuse” paistavad vähemalt rektsioonid *segab* mida, mida millega, mida millesse, mida ja mida, *segab ära* mille ja mille. Vahel on rektsioonid surutud lausa ühte näitesse. Nt artiklis *igatsema*: „Igatseb sõbra järele, sõpra (taga), vaikust, puhata, koju”. Sellest nähtuvad rektsioonid *igatseb* mille järele, mida, mida teha, kuhu, *igatseb taga* mida. Õigekeelsuslikult keerulistel juhtudel on pikem seletus, nt tegusõnal *arvestama*: *mida, keda* (*kui olemasolevat*): arvestab naabreid, olukorda; *millega, kellega* (*kui tulevikus võimalikuga*): arvestab (sellega), et ilm läheb külmaks, arvestab ootamatustega.

Vormimoodustuse näited kordavad käänamis- ja pööramisandmetes juba esitatust üle neid vorme, kus sagedamini kaheldakse või eksitakse. Nt *.lõppema* <55: .lõppeda, lõpen; 51: .lõppen> näidete hulgas on selle tegusõna harilikumad vormid kindla kõneviisi oleviku 3. pööre ja eitav kõne: „Raha, kannatus lõpeb *v* lõppeb (otsa). See nali ei lõpe *v* lõppe heaga”. Et ka vähem vilunud sõnaraamatukasutaja teada saaks, kuidas on mitmuse osastav sõnast *.endine*, on peale käänamise <12 ja 13: -se> antud ka näide: „Nutab taga endisi *v* endiseid aegu”. Verbist *.naasma* <62: .naasta, naasen> demonstreeritakse lihtminevikku, mida paraku harva kes oskab õigesti öelda: „Naasis pikalt reisilt kodumaale”. Neile, kes ütlevad, et sõnast *lugu* pole küll lühikest sisseütlevat *lukku* tarvis (vormihomonüüm pealekauba), tuletatakse näites meelde liitsõnavormi „Meie töö läheb aja_lukku”.

Liitsõnad

Liitsõnu on eesti keeles lõpmata palju ja sõnaraamatusse mahub neid väike hulk. Nagu eespool öeldud, saavad märksõnaseisusse vähesed valitud ning paljusid liitsõnu tuleb vaadata muude sõnaartiklite seest. Näiteks tüvisõnaga **meel** on sõnastikus 40 märksõnaartiklit (eesosa kas **meele**, **meelt**, **.meelde**, **meeles**, **meelte** või **.meeli**), kuid artiklist **meel** leiame veel hulga liitsõnu, kus **meel** on kas järel- või eesosa: **Kuulmis**, **nägemis**, **huumori**, **ilu****_meel**. **Paha****_meel** = **meele****_paha**. **Mehe**, **lapse****_meel**. **Ohvri**, **üks****_meel**. **Meele****_rahu**, **sõgedus**, **_teravus**, **_tusk**, **_ärevus**, **_ülendus**. **Meele****_rakk** <-raku> ANAT, ZOOL. **Meelt****_lii****_gutav** tegu. **Meeli****_segav** jutt. **Meelte****_väline** taju (*parapsühholoogias*). – See rida peab aitama kaasa sõna **meel** tähenduste avamisele ning andma mallid liitsõnamoodustuseks. Peale selle leiab paar kokku-lahkukirjutuse selgituseks olulist liitsõna/sõnaühendit veel näitelausetest: „Muheleb heast meelest *v* hea_meelest. Miski pole sulle meele järele, meelt_mööda *v* meelt mööda, meele_pärast”. Viimaste näitelausetega antava info saab kätte ka sõnaraamatu artikleist **hea****_meel**, **hea****_meel**; **meelt****_mööda**, **meelt****_mööda**; **meele_pärast** – kuid topelt ei kärise: arvata võib, et keelekasutaja kõhkleb siin sageli ja leiab siis kust tahes otsides vastuse.

Kõige sagedamini otsitakse sõnaraamatust muidugi vastust küsimusele, kas liita täiendsõna nimetavas või omastavas käändes. Kõiki võimalikke liitsõnu vastuseks anda ei saa, küll aga mallid. Nt artiklis **.kont****.sert** on nii *kontserdi*- kui ka *kontsert*-liitsõnade näited: **Kontserdi****_hooaeg**, **_koor** <-kooi>, **_orkester**, **_pala**, **_publik**, **_saal**, **_matk** = **_reis** <-reisi>. **Kontserdi** = **kontsert****_klaver**. **Kontsert****_aktus**, **_film**, **_loeng**, **_osa** (*nt aktusel*), **_tegevus**. MUUS: **kontsert****_aaria**, **_valss**. Artikkel **liising** õpetab: **Liising****_tehing**. **Liisingu****_andja**, **_võtja**; **_firma**, **_lepung**, **_taotlus**, **_tähtaeg**, **_vara**.

Teisel kohal on liitsõnamoodustuses *s*-liitumise küsimused. Rohked liitsõnad näitavad ette, kuidas *mine*-tuletisi liitsõna eesosaks teha (nt märksõnad **.liikumis**, **.maitsmis**) ja et *us*-tuletised alluvad enamasti *s*-liitumisele. Artiklis **.teadus** on liitsõnad: **Teadus****_asutus**, **_direktor**, **_doktor**, **_haru**, **_info**, **_keel**, **_kraad**, **_kutse**, **_labor**, **_sekretär**, **_töö**, **_tööde**, **_töötaja**; märksõnadena leiduvad *s*-liitumisega **teadus****_ala**, **teadus****_lugu**, **teadus****_mahukas**, **teadus****_park**. Kuid ruumi on jäetud ka omastavalisele liitumisele – artiklis **.teadus** on veel liitsõnarida, kus kaks võimalust *teaduse*- või *teadus*-: **Teadus**(e)**_himu** = **_janu**, **_huviline**,

inimene, jünger, (maa)ilm, mees, tempel PID, vastane. Nagu näha, on need liitsõnad üldkeelsemad, võrreldes ülaltoodud teadusellu ja -keelde kuuluvate sõnadega.

Tuletised

Tuletistega on sama lugu mis liitsõnadega: nemadki ei mahu alati märksõnaks. Verbidest korrapäraseid *mine-* ja *ja-*tuletisi moodustada on igapäevale jõukohane ning neid ei esitata harilikult üldse. Nt on ÖSi ühel veerul sees tegusõnad *toretsema*, *torgatama*, *toriseama*, *torkama*, *torkima*, *torkreetima*, *tormama*, kuid ei ühtki nende *mine-*tuletist. Ülima korrapärasuse tõttu on teonimed esitatud tüüpsõnastikus kõigi verbitüüpide juures (49.–69. tüüp). Eespool näiteks toodud verbide tegijanimedest on sõnaraamatus artikli saanud ainult *toriseja* ja *tormaja* (sporditermin *kesktormaja*).

Paljusid tuletisi saab vaadata muude sõnaartiklite seest. Vahel harva on seal ka *mine-* ja *ja-*tuletisi, kuid rohkem on need omadussõnade juures antud *lt*-määrsõnad ja *us*-nimisõnad, nt artiklis *tormakas* tuletised *tormakalt* ja *tormakus*, artiklis *.mõtlik* tuletised *mõtlikult* ja *mõtlikkus*. Neid on kerge leida artikli lõpust.

Tasub veel arvestada, et palju tuletisi on ühend- ja väljendverbide artiklis, eelkõige kokkukirjutuse näitamiseks. Nt artiklis *maha tulema* tuletised *mahatulemine*, *-tulek*, *-tulija*, artiklis *üles .andma* *ülesandja*, *-andmine*, *-antu*.

Märgendid

Märgendid on trükitud väikeste suurtähtedega. Suur hulk neist näitab eriala, kus sõna terminina kasutatakse, nt KUNST, KEEM (keemia), MED (meditsiin). Tuleb siiski arvestada, et sugugi mitte kõik terminid ei ole märgendatud. Selle järele ei ole tarvidust, kui märksõna või seletus ütleb juba eriala ära: *foto_kun´st* (*kunstiliik*); *elektri_vool* (*elektrilaengute korrapärane liikumine* – esimene ei vaja märgendit KUNST või FOT, teine märgendit EL (elekter, elektrotehnika). Märksõna *füüsika* ja selles esitatud liitsõnad ei vaja märgendit FÜÜS. Üheski õigekeelsussõnaraamatus ei ole märgendatud ka erialade ja ühtaegu üldkeele kõige tavalisemaid sõnu, nt *uks*, *sein*, *aken*, *müür*, *põrand*, *lagi*, *katus* pole olnud märgendiga EH (ehitus, arhitektuur). Seepärast ei saaks sõna-

raamatu hoolas arvustaja märgendiga EH varustatud sõnade kokkulegemisel vastust küsimusele, mitu ehituse oskussõna on sõnaraamatus.

Tavalisele sõnaraamatu kasutajale on erialamärgendeist aga vähemalt kahe sugust tulu. Esiteks annab märgend vihje sõna kasutusvaldkonna või -valdkondade kohta. Teiseks kinnitab märgend sõna terminilisust, s.o hoiab ära kahtluse, et rahvas küll räägib nii, aga termin on vist mingi teine sõna. Nt on *vesioinas* TEHN (tehnika), *nümfomaania* MED, VET (meditsiini ja veterinaaria), *pärdiklill* BOT (botaanika), *sitasitikas* ZOOL (zooloogia) termin.

Märgendid näitavad ka territoriaalset või sotsiaalset allkeelt. Murdesõnu või sõnade murdetähendusi ei ole „Eesti keele sõnaraamatusse ÕS 1999” kui kirjakeele sõnaraamatusse mahtunud kuigi palju, kuid mõningane valik siiski on. Neid märgib MURDES (murdeline), nt **linuma** <50> MURDES *lunima, manguma*; **valju** MURDES *valjusti*; **haibakas** <8: -ka, -kat> MURDES: *hõre, kehv (vilja, heina kohta)*; **lühike** *hõre vili v hein*; **rõve** <8: -da> *ropp, nilbe*; MURDES *räpane, must*; ARG: *õudne, jube; rohke*. Viimast näidet tuleks mõista nii, et sõnal *rõve* on peale ühe üldkirjakeelse tähenduse veel üks murdeline ja kaks argikeelset tähendust.

Ka sotsiaalsete allkeelte nagu slängi ja lastekeele sõnu pole esitatud kuigi palju. Sees on üksnes tuntumad ja ühendatud neile vastavate kirjakeele sõnadega: slängisõnadest nt **õpa** <7> SL *õpetaja*; **õps** <20: õpsi, .õpsi> SL *õpetaja*; **mobla** <7> SL *mobiiltelefon*; lastekeele sõnadest **nun´nu** <7> LASTEK: *miski või keegi armsalt ümmargune; armas, kena*; **kät´u** <7> LASTEK *käsi*; **pis´suma** <50> LASTEK *pissima*.

Sotsiaalset ettevaatlikkust näitab eufemismide ehk peitesõnade kasutamine – need on sõnaraamatus tähistatud märgendiga EUF. Nt **paju_vasikas** EUF *hunt*; **metša_kohin** EUF *puskar*; artiklis **pehme** Pehme koht EUF *istmik*; el´l <20: elli, .elli> EUF *lits*.

Haruldastel sõnadel on märgend HV (harv), nt **helkama** <67: helgata, .helkan> HV *heledasti, läbitungivalt kõlama; korraks helkima, säratama*; **nooskama** <68: noosata, .nooskan> HV *nohinal hingama; norskama*; **taamus** <13: -e> HV *puudus, halvemus*.

Sõna vananemist näitavad märgendid VMO (vanamoeline) ja VAN.T (vananenud termin): **lo.žeerima** <55: -.žeerida, -žeerin> VMO *elunema, korteris olema*; **prii.tahtlik** VMO *vabatahtlik*; **pril´l_madu** VMO *kobra*; **elik** VMO *ehk; või*; **lagritsa_põosas** VAN.T *magusjuur* BOT.; **räni_liiv** <-liiva> VAN.T *kvartsliv* geol; **hapenduma** <50> VAN.T

oksideeruma KEEM. Neist veel kaugemale minevikku jäänud sõnad, mida praegusaegne inimene naljalt ei teagi, on arhaismid. Sõnaraamatus on neid ainult näputäis ning tähistatud märgendiga ARH (arhailine): **heris** <13: -e> ARH *kelm, nurjatu* ning **hüüs** <27: hüüe, hüüt> ARH *vara(ndus), rikkus* näiteks.

Märgendite ajajoonele kuulub ka lähima okupatsioonija sõnade ja sõnatähenduste tähistus NÕUK (nõukogulik): **po.liit.bü.roo** NÕUK *mõne kommunistliku partei keskorgan*; **kom.sorg** <20: -sorgi, -.sorgi> NÕUK, ARGI *komsomolisekretär*; **pio.neer** <20: -neeri, -.neeri> *teerajaja, algataja; sapöör, inseneriväelane*; NÕUK *lasteorganisatsiooni liige*; artiklis **puna.lipp** liitsõna *ränd.punalipp* NÕUK. Neologisme ehk uudiskeelendeid ÕS 1999-s eraldi tähistatud ei ole (pole olnud ka varasemais sõnaraamatus).

Sõnade hinnangulist värvingut näitavad märgendid HELLITL (helitlev), NALJ (naljatlev), HALV (halvustav), nt **naisuke[ne]** <12: -kese> HELLITL; **kon`di.aur** NALJ *lihasejõud*; artiklis **.päike[ne]** väljend Poissmeeste päike NALJ *kuu*; **pära.põhi** = **pära.põrgu** HALV *kolgas*; **puna.parun** ARGI, HALV *nõukogudeaegne põllumajandusjuht*; **luhva** <7> ARGI, HALV *liiderlik naine*. Siiski peaks arvestama, et pelgalt märgendi HALV paneku või panemata jätmise alusel ei saa mõista kohut, kas üks inimene on teist sõnaga *sitapea, rongama, kollanokk, jobu* või *mafiooso* solvanud või mitte. Nii võimas süüdistuse alus ei ole ükski sõnaraamat. Otsustamiseks on tarvis teada tervet ütlust ja olukorda, kus sõna kasutati.

Stiilidest on sõnaraamatus esile tõstetud neutraalkeelest kõige selgemini eristuvad osad – ühelt poolt luulekeel LUUL ja pidulik keel PID ning teiselt poolt vulgaarkeel VULG. Näiteks on kõrgema stiili sõnad **pild** <20: pillu, .pildu> LUUL: *pildumine; sadu*; **.askus** <12 ja 13: -e> LUUL *nõidus, lumm*; **.voodama** <67: voodata, .voodan> PID *vilja kandma, head saaki andma*; **paleus** <12: -e> PID *ideaal*. Vulgaarkeelendeid on esitatud väga vähe, kuid päris esitamata ei jäeta neid tänapäeval enam ühegi keele sõnaraamatus.

Kõige lõpuks kahest kõige sagedamast märgendist. Varasema märgendi KÕNEK (kõnekeelne) asemel seisab nüüd ARGI (argikeelne). Vahetus on tehtud ainult sellepärast, et terminit *kõnekeel* läheb tarvis kõneldava ~ kõneldud ~ suulise keele tähenduses (vastandina kirjajalike keelele). Nagu *argipäev* pole midagi halba, nii pole seda ka *argikeel*. Olukorrast olenevalt võib vahel täpsem olla just argikeelend.

Eesti keele argisõnavara on väga suur ja mitmekihiline: siin on vanu kodunenud vene ja saksa laensõnu, aga ka uusi soome ja inglise laene, on värvikaid tuletisi ja liitsõnu, vaimuka tähendusmuutuse läbi teinud kirjakeele sõnu. Argisõnavara ulatub kirjakeelelähedastest sõnadest üldslängi ja madalkeeleni välja. Kõigele lisaks on märgendit ARG1 kasutatud veel termini ja üldkeelesõna vastandamisel (vt järgmises osas „Ühest allkeelest teise”).

Teine väga sage märgend on ÜLEK (ülekantud tähendus), millele varasemais sõnaraamatuis vastab PILTL (piltlik). Näiteks on niimoodi tähistatud märksõnad **kuke_noka_täis** PILTL *väga vähe* ja **pudru_mägi** ÜLEK *heaolu, küllus*; rohkesti liitsõnu ja fraseologisme sõnaartiklite sees. Märgendist arusaamine pole sõnaraamatu kasutajaile probleeme tekitanud, küll aga on raskusi olnud sõnaraamatu tegijail: kui palju seda märgendit panna jaksab, kui keel on ülekandeid pungil täis.

Ühest allkeelest teise

ÕS 1999-s on väga palju kõrvutamist, näitamaks eri allkeelte erisuguseid väljendusviise. Nende kõrvutuste puhul tuleb teraselt tähele panna märgendeid, mis osutavad kuuluvust. Neid tuleb jälgida esiteks märksõna ja tema vaste(te) puhul, nt **.seivima** <55: .seivida, seivin> SL *salvestama* INFO – tuleb välja lugeda, et arvutiala slängis on *seivima* ja sellele vastab oskuskeeles *salvestama*; **ämma_keel** ARG1 *viigikactus* BOT – tuleb mõista, et üldkeeles on *ämmakeel*, botaanika oskuskeeles *viigikactus*; **.plinder** <9: .plindri, .plindrit> ARG1 *häda, kimbatu, kitsikus* – tähendab, et argikeele sõnale *plinder* vastavad neutraalkeeles *häda, kimbatu* ja *kitsikus*. Teiseks on kõrvutused artiklite sees liitsõnaridades, nt artiklis **järv** on: *järv_kaisel* BOT = *järve_kõrkjas* ARG1; artiklis **haige**: *suhkru_haige* ARG1 *subkurtõbine* MED; artiklis **mürk**: *mao_mürk* ZOO = *ussi_mürk* ARG1.

Viimaste näidetega seoses palun tähele panna, et sõnaraamatu 16. leheküljel on seletus: „... laialt on kasutatud märgendit ARG1. Peale argikeelesõnade märgistab ta ka terminitele vastavaid üldkeelesõnu.” Sellise märgendite vastandusega (BOT – ARG1, MED – ARG1 jms) on tahtud selgemini markeerida eri allkeeli (oskuskeel – üldkeel), mille peale vahel ei osata mõelda. Kindlasti pole tahtud vastandusega öelda, et üks on õige või parem, teine väär või halvem. Keelekasutaja peab lihtsalt ise otsustama, mis keelekuju ta mis olukorras kasutab. Mär-

gendit ÜLDKEEL sõnaraamatus pole ega saagi olla. See viiks juba iga sõna märgendamiseni.

Nüüd pärast seda, kui vähemalt üks kriitik on osanud sellist esitusviisi uskumatult valesti tõlgendada, on sõnaraamatu teises väljaandes kaks teed: kas markeeringust loobuda või pikemalt välja kirjutada. Pikka väljakirjutust on praegu kasutatud väga harva, nt artiklis puit on liitsõnasarja kohta lause „*Ehitustermineis puit, üldkeeles puu: arhitektuur, ehitis, sein, tarind, vahesein, vooder; vrd ka puit, elamu ja puu, maja; puit, tara ja puu, aed.*” Artiklites õpe ja õpp on lause: „*Oskuskeeles eristatakse vajaduse korral sõnu õpe : .õppe ja õpp : õpi, vt .õppe_ ja õpi_ liitsõnad, eriti koormus, meetod, ülesanne jms.*” Kuid paraku jääb valesti mõistmise võimalusi alati rohkem kui õigeid.

Sõnaraamatu plussiks julgen pidada rohket väljendite tõlkimist ühest allkeelest, registrist, stiilist teise, hrl neutraalkirjakeelde. Nt **toonela**: Läks toonela teele LUUL *suri* [luulekeelest]; **müt´s**: Ära mine müt-siga lööma ÜLEK *ära võta seda asja liiga kergelt* [piltlikult väljendilt otseütlemisele]; **asi**: Tüdrukul, tüdrukuga on asjad sedasi *v* sedapsi EUF *tüdruk on rase* [peiteväljendilt otseütlemisele]; **seonduma**: Arutati tehase likvideerimisega seonduvaid probleeme PABERL *arutati tehase sulgemist*; **teostama**: Teostab töid PABERL *teeb töid*; teostab juhtimist PABERL *juhib*. Kahes viimases näites on tõlge paberlikust bürokraadikeelest tavainimese eesti keelde.

Parema keele soovitused

Uue võttena võrreldes varasemate ÕSidega on viimases sõnaraamatus palju õpetusi, kuidas kehva või päris kõlbmatu keelendi asemel peaks paremini ütleva. On paraku neidki inimesi, kes seda võtet on tauninud. Pedagoogikas on ju vanast ajast kaks vastandseisukohta: üks ütleb, et vigadest õpitakse, ärgem kartkem nende eest hoiatada; teine õpetab, et õppurile ei tohi vigu näidata, ta peab nägema ainult õiget. Sõnaraamatu tegijad olid siiski seisukohal, et levinud halbused ja vead tuleb osutada ning näidata, kuidas neist üle saaks. Kehvad keelendid on seejuures muudest selgesti eristatud.

Kõige karmim soovitamismoodus on see, et sõnad ja väljendid, mida ei peaks kasutama, on looksulgudes ja väiksemas kirjas. Nende kõrval on harilikus kirjas esitatud sobivam väljendus. Nt {koheselt} kohe; {imbutama} immutama; {bändi} saali_hoki; artiklis ta.long liitsõna

{sõidu_talong} sõidupilet; artiklis **spetsi.aalne**: {Spetsiaalse ettevalmistusega} eriväljaõppe saanud *v* eriväljaõppega turvamehed; artiklis **läbi .viima**: Võistlus {viidi läbi} peeti võimlas.

Teine soovitamismoodus on leebem, kuid arukas sõnaraamatu kasutaja võtab ehk sedagi kuulda. Kehvema keelendi juurest juhatab parema juurde sõna *parem*. Nt **vastustama** <52>, *parem*: .vastu panema, .vastu olema, .vastu tegutsema; **õppe_ala_juhataja**, *parem*: .õppe_juhataja; artiklis **enam**: Enam kui pool, *parem*: üle poole; artiklis **rida**: Real inimestel, *parem*: mitmel inimesel.

Vahel on hea juures näidatud ka halba või kehvemat: **õppe_vorm** {õppetöö organiseerimise vorm} *nt õppetund, kodutöö, seminar, kaugõpe*; **esindus**_, *parem kui esindamis*_, esindav: *ᵛkogu, ᵛkulud, ᵛmeeskond, ᵛvorm*; **.taide_ana.toomia**, *parem kui plas´tiline ana.toomia*; **müügi_ .näitus**, *parem kui .näitus_müük*. Seda pidi osutusest võib kasu saada ka see, kes võiks kõhelda, kas leitud sõna ikka tähendab sama, mis tema on harjunud teisiti nimetama.

Sobimatutele tähendustele osutab *ei tähenda*. Nt **plas´tik** <8: -u> *plastsuusk*; *ei tähenda: plast*; **asine** <13: -se> *MURDES varakas, jõukas, väärt*; *ei tähenda: asjalik*; **kaas_ .aegne kellegagi v millegagi samaaegne**; *ei tähenda: tänapäevane, praegusaegne, nüüdisaegne, uueaegne, ajakohane, moodne*. Nagu näha, peituvad seesuguses vormis needki sõnad, mida väära sõnakasutuse asemele panna tuleks.

Need on silmatorkavad, erivormistusega soovitusel. Kuid soovitusi on tegelikult täis kogu sõnaraamatu tekst. Loodame, et tähelepanelik sõnaraamatu kasutaja saab ÕS 1999-st vastuse paljudele oma küsimustele, eriti sel juhul, kui ta ka üldistada oskab. Kõiki küsimusi paraku ei jaksa ära vastata ükski sõnaraamat.

Lõpuks pean paraku veel kord manitsema tähelepanelikkusele. Nagu eespool kirjeldatud, ei saa rahulduda pilguheiduga „Jah! ÕSis sees – järelikult õige!” Peab tähele panema sulge, kirju, keelelühendeid, märgendeid ja muid õpetusi. Kui midagi arusaamatuks jääb, siis ärgu peetagu paljuks uurida raamatu algusosa „Kuidas sõnaraamatut kasutada”.